

Т. П. Білоусова

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ОРАТОРСЬКА МАЙСТЕРНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА ТА РИТОРИЧНА ОСВІТА В УНІВЕРСИТЕТІ

У статті на основі аналізу ораторської діяльності та наукової спадщини Івана Огієнка визначено шляхи підвищення культури мовлення студентів на заняттях з дисциплін риторичного циклу. Підкреслено значну роль цих дисциплін в забезпеченні ґрунтовної підготовки вчителя, вихователя, викладача.

Ключові слова: риторика, ораторська майстерність, Іван Огієнко, риторична освіта.

*Знати свою літературну мову без доброго відповідного навчання ніхто не може*¹ [5, с.393] і *Нашим мовним учителем мусить стати найперше школа і то школа хороша, бо без доброго навчання літературної мови знати її не будемо* [5, с.325-326] – ці слова Івана Огієнка, безперечно, мали б стати девізом викладання будь-якої філологічної дисципліни у будь-якому навчальному закладі. Вони безпосередньо стосуються дисциплін, покликаних знайомити студентів з основними теоретичними положеннями й забезпечити здобуття вмінь і навичок красномовства. Такими є «Риторика» (вивчається на факультетах іноземної філології, української філології та журналістики, історичному, фізико-математичному, педагогічному), «Основи риторики в початковій школі» (на педагогічному факультеті), «Основи ораторського мистецтва» (на історичному), «Тренінг ораторського мистецтва корекційного педагога» (на факультеті корекційної і соціальної педагогіки та психології).

Ораторська майстерність, як відомо, відкриває великі можливості для професійного зростання, досягнення успіху в різноманітних сферах людської діяльності, тим більше у такій важливій сфері, як викладацька. А відсутність необхідних мовленнєвих і комунікативних навичок для багатьох учителів та викладачів стає практично нездоланною перешкодою на шляху до успіху, більш того, виливається у мовленнєву некомпетентність їх учнів і студентів. Тож відповідальне ставлення всіх учасників навчального процесу до підвищення рівня своєї мовленнєвої культури – обов'язкова умова якісної підготовки шкільного вчителя, вихователя, вузівського викладача, важливий чинник рідномовної освіти.

Ораторська майстерність, як відомо, має п'ять складових: психологічну (передбачає психологічну готовність мовця до контакту з аудиторією); логічну (пов'язана з формуванням чіткого логічного каркасу виступу); звукову, акустичну (регламентує техніку говоріння, його артикуляційне та інтонаційне оформлення); культурно-мовленнєву (передбачає грамотність, володіння орфоепічними, лексичними, граматичними та стилістичними нормами); власне риторичну (пов'язана з композиційною побудовою промови, використанням засобів увиразнення). У цій статті зупинимось докладніше на культурно-мовленнєвих ознаках ораторської майстерності, розглядаючи їх крізь призму вимог, визначених Іваном Огієнком, якого сучасники згадували як неперевершеного оратора.

Мета статті – на основі аналізу практичної ораторської діяльності та теоретичної спадщини Івана Огієнка визначити шляхи підвищення культури мовлення студентів на заняттях з риторичних дисциплін.

¹ Тут і надалі прямі цитати з творів Івана Огієнка подаватимемо курсивом без лапок.

Зазначимо, що формуванню риторичної особистості й культури вчителя присвятили свої праці Л. Залюбінська, І. Зязюн, А. Капська, Г. Сагач, Н. Тарасевич та ін. Риторика як вагомий складник лінгвістичної освіти розглядали Ф. Бацевич, Н. Голуб, К. Клімова, О. Кучерук, Л. Мацько, О. Мацько, В. Нишета, Л. Скуратівський. Окремі аспекти мовно-освітньої діяльності Огієнка висвітлювали мовознавці, історики, представники педагогічної науки О. Біла, А. Білан, С. Болтівець, Я. Ганіткевич, І. Кучинська, В. Ляхощкий, С. Савойська, М. Слободян, Є. Сохацька, М. Тимошик, Е. Федорчук та ін.

У працях Г. Сагач, Т. Франчук, К. Клімової Огієнко постає як талановитий академічний і релігійний оратор. Зокрема, Г. Сагач приділила увагу проблемам формування духовної культури особистості засобами гомілетики у творчій спадщині Івана Огієнка (див. відповідний розділ її підручника «Риторика», а також статтю «Гомілетика Івана Огієнка і сучасність»). Дослідниця назвала проповідницьку спадщину Івана Огієнка «живодайним джерелом гомілетичної довершеності». Посилаючись на слова митрополита Іларіона про те, що *церква мусть стати найміцнішою твердиною плекання рідної мови. Без рідної мови немає Церкви* [6, с.432], Г. Сагач підкреслила: митрополит надавав великого значення ролі духовенства у збереженні й розвитку рідної мови. Мова й віра, вважав він, – найміцніше пов'язані між собою й разом творять головну ознаку народності [8, с.245-249]. Тому Огієнко повсякчас дбав про гомілетичну культуру священників, які мають говорити тільки доброю літературною мовою, стаючи взірцем і школою літературної мови парафіян. Крім того, він вважав, що треба прищеплювати молоді любов до рідної мови. Велику роль у цьому відіграє родина (проповіді «Родина найперше навчає української мови», «Родина – то домашня церква») та ін.

Т.І. Франчук у статті «Лектор, якому аплодували слухачі: складові успіху» назвала Івана Огієнка професором, який «йшов до студентів зі своєю «правдою», добутою власноруч... Це були власні ідеї, переконання або ті, що пройшли особистісну «обробку» і «привласнені» відповідно зі своїми смислами. Звідси і небайдужість до того, про що говориш, високий емоційний заряд, який «захоплює у полон» студента, примушуючи його думати, активізувати свій досвід, уявлення про проблему, що вивчається, проектувати подальший шлях пошуку істини» [9, с.243-244].

Ораторська майстерність Огієнка базувалася на небайдужості, особистісному ставленні до предмета говоріння. Тож формування спільного зі слухачами емоційно-інтелектуального поля, насиченого позитивною енергетикою, – перша складова успіху Огієнка-лектора. Другою автор вважає професійну поліфункціональність (мовознавець, автор шкільних і вузівських підручників, методичних посібників, ректор університету, міністр освіти, творець проектів реформування системи освіти, школи, університету, вивчення української мови). На думку Т.І. Франчук, феномен Огієнка ще не до кінця оцінений і вивчений нашими сучасниками, поле для подальших наукових пошуків широке і благодатне [9, с.242-246].

К.І. Клімова, розробляючи методику формування комунікативних якостей майбутніх учителів-словесників, наголосила на таких складниках ораторської майстерності Огієнка, як ґрунтовність знань із багатьох наук, дар красномовства, високий рівень культури мовлення і мислення, здатність впливати на розум і почуття [3]. «Вища педагогічна школа дає початок своєрідної ланцюгової реакції, – вважає дослідниця. – Висока культура мовлення викладачів заохочує студентів до більш продуктивної роботи над удосконаленням свого мовлення, яке, відповідним чином, має стати зразком для школярів... Тож співпраця викладачів і студентів з вивчення теоретичних основ культури й техніки виразного мовлення потребує від них, окрім взаємоповаги, однакової ретельності і ширості» [3, с.84].

К.Й. Клімова зауважила, що поставлена Огієнком проблема формування культури мовлення залишається актуальною дотепер. З цим важко не погодитись, спостерігаючи за конкретними проявами мовленнєвої поведінки в стінах університету його імені. Чи може похвалитися високою мовленнєвою культурою пересічний студент – історик, математик, навіть філолог? Чи можуть вони стверджувати, що їм пошастило почути зразкове мовлення своїх викладачів, навчитися майстерності спілкування у всіх сферах суспільного життя?

Вважаємо, що негативний вплив на культуру мовлення учасників навчального процесу справляють: всезагальне падіння рівня культури мовлення у суспільстві, спричинене згасанням інтересу до читання, театрального мистецтва, серйозного кіно; інтернет-контакти замість живого спілкування; відмова школи й вузу від практики написання творів і переказів; заміна розгорнутих відповідей різноманітними тестуваннями; брак якісної цензури друкованих видань, теле- і радіопередач; недостатність (і часто фінансова недоступність) науково-методичного забезпечення навчального процесу; скорочення годин на вивчення українознавчих предметів тощо. Слід звернути увагу і на такий прикрий факт, як відсутність дисциплін риторичного спрямування в навчальних планах підготовки вчителів і викладачів-математиків, фізиків, географів, біологів, а також редакторів, журналістів та ін., хоча добре відомо, як ефективно вони розвивають загальну і фахову ерудицію, професійно важливі мислительно-мовленнєві якості студентів: логіку мислення, культуру мовлення, адекватну мовленнєву поведінку тощо. Ці дисципліни покликані заповнити прогалини рідномовної освіти, про яку так дбав Іван Огієнко. Тож звернемося до спогадів про його лекторську і проповідницьку діяльність, щоб виявити визначальні риси ораторської майстерності й узяти їх на озброєння в риторичному навчанні.

Перші самостійні лекції в університеті Св. Володимира молодий приватдоцент прочитав у квітні 1915 року. Про них у книзі спогадів «Болотяна Лукроза» написав відомий літературознавець професор Віктор Петров (В. Домонтович), колишній студент історико-філологічного факультету: «Ще й досі в моїх ушах бринить відгук оплесків, що заповнили своїм гуркотом вузький простір своєї аудиторії, вікно якої виходило на луговину ботанічного саду... З несамопитим ентузіазмом ми, студенти, аплодували тоді новому доценту Університету в ознаку щирого свого подиву й визнання. Поза сумнівом, з усіх доцентських лекцій, виголошених у ті часи в університеті, це була найблискучіша. Вона стала для мене наочним доказом того, як ретельний вчений дотиком чарівної палички з дрібною теми здатний створити казковий палац, шліфуючи, обернути камінець у блискучий діамант бездоганної ерудиції» [2, с. 7].

Степан Ярмусь, протоієрей, був студентом Івана Огієнка в 1960-1962 рр. На його думку, винятково обдарованого оратора-проповідника радо і з великим задоволенням слухали люди: «...Я за все своє студентське життя мав багато учителів-професорів, але подібного вчителя, яким був митрополит Іларіон, не зустрічав ніде і ніколи» [10]. На чому ж базувався успіх оратора? Перш за все, «митрополит Іларіон був людиною свого часу... і на своєму місці». Вдячний слухач згадує, що Огієнко виголошував свої проповіді «тільки має статично», промовляв «чисто, повільно, енергійно», «до всіх поземів своїх слухачів»; промовляв «емфатичне і часто користувався своїм огієнківським кінцевим наголосом»; виробив «свій, справді – огієнківський стиль проповідування і не відступав від цього стилю ніколи. Хто його знав, – міг передбачити, де саме і які наголоси він застосує, чим наголосить проповідувану ним правду». Митрополит «знав, що коли було потрібне, що сказати народу». Робив свої виклади «на осно-

ві коротких записів; вживав речові повторення і вкладався з 3-годинними виступами так, що завжди закінчував їх у точно визначений час. «Його мова – чиста, думка – ясна, речення – короткі, все основане на джерельному матеріалі» [10].

Схвально оцінив ораторський талант митрополита Іларіона Дмитро Степовик, доктор богослов'я і філософії, який у 1989 році слухав проповіді у кафедральному соборі Святої Трійці у Вінніпегу: «Він був чудовий оратор. Виголошував проповіді по 40 хвилин, а то й по годині. Простий люд його дуже любив і шанував» [Цит. за: 1].

Володимир Ляхоцький у передмові до другого тому видання епістолярної спадщини Івана Огієнка «Пам'ятки» зазначив, що сучасникам «імпуנוвав громадський темперамент особистості, найпомітніший під час виголошення промов, курсів лекцій, послань, звернень тощо, в навчальних аудиторіях, на різних за масштабом зібраннях, засіданнях, зборах, на Соборах, мітингах, у храмах, на радіо і т. д. Вони, як правило, сприймалися більшістю їх учасників з палкою зацікавленістю й вірою. Свідки подібних акцій мали нагоду спостерігати як Огієнко-оратор запалювався, вибухав – схвильовано і захоплююче, з яскравою публіцистичністю, із вражаюче досконалим знанням предмета, переконливо будувачи виклади, спрямовуючи при цьому в зал гіпноізуючий, випробовуючий, вимогливий погляд, і кожен, на кому він зупинявся, відчував нездоланну могутність переконання промовця в тому, про що йшлося, велич його натури. Сила його впливу на людей, авторитет були надзвичайними» [4, с.5].

Ці та багато інших спогадів свідчать, що Іван Огієнко поєднав риси раціонально-логічного та емоційно-інтуїтивного типів оратора:

- він був чудовим лектором і неперевершеним проповідником, здатним виголошувати промови різних жанрів перед будь-якою аудиторією і в будь-яких умовах;
- знання психології аудиторії, розуміння її насущних потреб виявляв у злободенності тем, що обиралися для виступів;
- наступально-вольовий посыл, впевненість у своїй правоті, величність уживалися в його промовах із бажанням бути почутим аудиторією, викликати у неї довіру;
- блискуча ерудиція, досконале знання предмета сумішалися з талантом пуляризатора, умінням бути зрозумілим для слухачів;
- внутрішня сила не переливалася у зверхність і викликала у людей захват, бажання слухати якомога довше;
- вільне володіння текстом виступу виливалося в блискучі відступи-експромти, засновані на багатому досвіді;
- логічна стрункість, лаконічність, ясність, простота, переконливість викладу поєднувалися з живою образністю, виразністю;
- чистота артикуляції, повільний темп мовлення підсилювалися енергійністю, запальністю, піднесеною тону.

Додамо до цього гарне відчуття часу, вміння підтримувати стійкий зоровий і вербальний контакт з аудиторією, вміння вислухати співрозмовника – і навіть тоді не охопимо всіх позитивних рис блискучого оратора.

Втім, Іван Огієнко був не лише практиком, але й теоретиком красномовства. Насамперед, своїми педагогічними розробками творив зі східно- та західноукраїнських варіантів єдину літературну мову, прищеплював учителям і викладачам відповідальне ставлення до рідного слова. Керуючись гаслом «*Для одного народу – одна літературна мова!*», опублікував чимало словників, методичних рекомендацій, посібників, зокрема: «Вчимося рідної мови» (1909 р.), «Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає навчатись української

мови» (1918), «Український стилістичний словник» (1924), «Чистота і правильність української мови» (1925), «Словник слів, у літературній мові не вживаних» (1934), «Український літературний наголос. Мовознавча монографія» (1952), «Наша літературна мова: як писати й говорити по-літературному» (1969). Заснував і редагував у Варшаві журнал «Рідна мова» (1933-1939 рр.), який сприяв популяризації норм єдиної літературної мови серед українців за межами УРСР і в якому було опубліковано статтю «Української літературної мови мусимо вчитися, щоб знати» (1933 р.) та ін.

Мовній освіті присвячені також розділи монографії «Історія української літературної мови», що мають назви «Головні ознаки соборної української літературної мови» і «Як навчатися української літературної мови». Головними ознаками соборної української літературної мови Огієнко вважав:

- 1) чистоту, наддіалектний характер: *Літературна наша мова мусить бути чистою, без разячих говіркових привнесень у словнику, складні й формах;*
- 2) соборність правопису, який *можуть встановляти тільки фахові вчені мовознавці, а не кожен, хто пише чи хто хоче;*
- 3) літературність, *бо одної народної домової [мови] не вистачає для повного знання... Та й не можна тільки народною мовою оповідати про ті речі, про які народ ніколи не знав і не знає;*
- 4) відсутність вульгаризації, опрощення: *учений закликав уживати чужі слова або в їх власній формі, або в українізованій за нашою літературною традицією, але не в формі простонародній;*
- 5) свободу від чужоземних засмічень (варваризмів): *Наша літературна мова пильнує бути чистою, не засміченою непотрібними варваризмами, цебто такими чужими словами, які легко можна віддавати й словами своїми... Русизми й полонізми в нашій мові занечищують її, якщо ми маємо чим їх замінити, і добра літературна мова їх не знає. Але, разом із тим, Огієнко не заперечував уживання іноземних слів, що не мають українських відповідників і / або краще передають думку, – таких, як *дискусія, апелювати, традиція, спеціальний та под.;**
- 6) уникання архаїзмів, але при цьому не варто втрачати *стародавнє спільне культурне добро. Не корисно нам відкидати своє стародавнє слово тільки тому, що воно однакове зо словом російським;*
- 7) відкритість мови до поповнення новими словами: *Коли б не повставали в нашій мові новотвори, літературна мова остаточно завмерла б;*
- 8) ясність мови, у тому числі наукової, *щоб читач легко розумів автора, без більшого напруження;*
- 9) культуру літературної мови: *Взагалі треба всіма силами дбати про те, що зветься культура літературної мови... Під культурою мови Огієнко розумів чистоту, добірність, мальовничість форми, розмаїття прислівникових і прикметникових епітетів тощо;*
- 10) багатство фразеології, адже *добірна національна фразеологія – душа кожної мови, сильно її красить і збагачує;*
- 11) багатство і усталеність синоніміки: *Кожна культурна літературна мова завжди дає про розвій своїх синонімів та пильнує надавати їм усталеного змісту. Синоніми треба не тільки знати, але головно відчувати...;*
- 12) орієнтацію на західну культуру, що дозволить *примножити культуру свого рідного слова, культуру наших власних творів і в формі, і в змісті [5, с.323-335].*

У порадах «Як навчатися української мови» учений наголосив на необхідності вивчення історії мови, її граматики і правопису, звернення до різно-

манітних (тлумачних, перекладних, термінологічних та ін.) словників, читання кращих художніх творів, ознайомлення з бібліографічними покажчиками для орієнтування в джерелах [5, с.393-402].

Безперечно, найважливішою методичною працею Івана Огієнка слід вважати «Науку про рідномовні обов'язки», яку він назвав *Катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства* [7], порівнюючи тим самим із церковною книжкою, що містить короткий виклад догматів християнської віри. У ній учений вкотре підкреслив роль школи у навчанні рідної мови, адже *школа – то найсильніше джерело вивчення й консервації своєї рідної мови взагалі, а літературної зокрема* [7, с.26]. На його думку, забезпечення рідномовного виховання можливе лише тоді, коли кожний учитель досконалим володіє рідною мовою, вимовою, правописом, знає Науку про рідномовні обов'язки і виконує всі її приписи. Учитель мусить *пильнувати, викликувати у своїх учнів любов, пошану та зацікавлення до рідної мови, а це приведе до глибокого вивчення її* [7, с.27]. У вищій школі студентство повинно *добре знати найперше свою соборну літературну мову й вимову, правопис. Особливо ж мусять вони плекати вивчення складні своєї мови й пишатися її знанням* [7, с.32]. Іван Огієнко запевняв, що показниками культури мовлення є правильна вимова, наголос, чітка структура побудови речень.

Серед положень «Науки» – твердження, які показують значущість літературної мови для існування народу, розбудови його держави, формування свідомості кожного громадянина: *Літературна мова – то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її; Стан літературної мови – то ступінь культурного розвою народу; Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис; Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови; Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови та ін.* [7].

Згадані та інші праці Івана Огієнка з питань культури мови можна об'єднати гаслом з журналу «Рідна мова» (1933 р.): *Дбаймо всі про культуру своєї мови!* Керуючись ним, риторика й дисципліни риторичного циклу, що викладаються у Кам'янець-Подільському національному університеті, здатні забезпечити ґрунтовну мовно-мовленнєву підготовку майбутнього вчителя, викладача, вихователя, виправити огріхи шкільного навчання, нейтралізувати негативні впливи недосконалого мовленнєвого середовища за межами аудиторій. Підґрунтям навчання мають стати досвід і поради видатного оратора і теоретика культурно-мовної освіти, першого ректора університету Івана Івановича Огієнка.

Список використаних джерел:

1. Gazeta.ua [Електронний ресурс]. – 2012. – 13 січ. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_mitropolita-ilariona-v-radyanskij-ukrayini-nazivali-fashistom-u-ryasi/417802.
2. Домонтович В. Болотяна Лукроза (Спогади) [Електронний ресурс]. Версія файлу 1.0: Портфель, 2015. – 33 с. – Режим доступу: http://portfel.at.ua/lib/d/domontovych_bolotjana_lukroza.pdf
3. Клімова К.Я. Тернистими шляхами до словесної майстерності / К.Я. Клімова // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – Вип. 9. – С. 84-87.
4. Ляхоцький В. Оборонець духовності нації / В. Ляхоцький // Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907-1968). – К., 2001. – Т. 2. – С. 3-9.

5. Огієнко Іван (Митрополит Лларіон). Історія української літературної мови / І. Огієнко (Митрополит Лларіон) ; упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М.С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2004. — 436 с., іл.
6. Огієнко І. Мова і культура — церква / І. Огієнко // Рідна мова. — Ч. 9. — С. 431.
7. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / І. Огієнко. — [факс. вид.]. — К. : Обереги, 1994. — 72 с.
8. Сагач Г. Формування духовної культури особистості у творчій спадщині Івана Огієнка (митрополита Лларіона) / Г. Сагач // Риторика : підручник. — 2-ге вид., перероблене і доп. — К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2000. — С. 245-249.
9. Франчук Т.Й. Лектор, якому аплодували слухачі: складові успіху / Т.Й. Франчук // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. : Серія історична та філологічна. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. — Вип. III. — С. 242-246.
10. Ярмусь С. Інтелектуальний світ Огієнка і його аристократизм [Електронний ресурс] / С. Ярмусь // Віра і праця в пересвідченнях митрополита Лларіона. — Режим доступу : <http://pharisaia.at.ua/publ/22-1-0-78>.

The article is focused on the ways of improvement of students' speech culture at lessons of rhetoric in regard to Ivan Ohienko's scientific heritage and his activity as an orator. The role of rhetorical subjects in professional preparation of a teacher, a lecturer, and an educator is defined as significant and important.

Key words: rhetoric, oratorical activity, Ivan Ohienko, rhetorical education.

Отримано: 02.11.2015 р.

УДК 811.161.2(075.2)Огієнко(091)

В. В. Вітюк

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ПІДРУЧНИКИ ТА ПОСІБНИКИ І. ОГІЄНКА З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті описано лінгвістичну та лінгводидактичну спадщину І. Огієнка, проаналізовано підручники і посібники з української мови для учнів початкової школи, розкрито педагогічні підходи до оволодіння українською літературною мовою. Зосереджено увагу на методичних рекомендаціях ученого, що залишаються актуальними для сучасної початкової школи.

Ключові слова: рідномовні обов'язки, рідне писання, правопис, грамати́ка, фонетика, морфологія.

Постановка наукової проблеми та її значення. Нині початкова школа потребує не тільки розроблення нових концепцій, але і творчого переосмислення кращих надбань педагогічної спадщини видатних педагогів. У цьому аспекті доцільним є вивчення і подальше використання лінгводидактичних розвідок І. Огієнка, які не втратили прикладної значимості і у наш час.

Аналіз досліджень із проблеми. Серед досліджень науково-педагогічної спадщини І. Огієнка слід відзначити глибокі та змістовні праці М. Тимошика. Значної уваги заслуговує праця А. Марушкевич «Невтомний працівник українського Ренесансу І. Огієнко. Педагогічний аспект». Дослідниця проводить